

IN HET BEGIN WAS ER GEEN BEGIN

Over de oude moderniteit van het *mind/brain*-probleem

Lezing op het *Namiddagcolloquium Brain & Mind: In den beginne ...*, georganiseerd door het *Post-Universitair Centrum* van de K.U.Leuven Campus Kortrijk, Brugge, 12.12.2008.

Marc De Kesel

The mind is the apparatus
with which we think we think.
Alain Fletcher

1.

'In den beginne'. In die titel klinkt het grondparadigma van ons hele westerse denken mee. Sinds zijn ontstaan in het Griekenland van de zesde eeuw voor onze tijdrekening, is dat westers denken altijd gefocust geweest op het 'begin', de 'oorsprong', de 'grondslag' die aan de basis van mens en wereld ligt. Onder de invloed van het joods-christelijke monotheïsme, die andere zuil waarop onze cultuur rust, is die alleen maar sterker geworden. Abstracter geformuleerd verwijst de titel 'In den beginne' naar het basisparadigma van ons denken, met name het oorzakelijkheidsbeginsel. In denken en in wetenschap draait het om het zoeken naar oorzaken. Ook in de wetenschappen waar de psy-wereld uit put. Om de psychische deficiëntie waaraan de patiënt lijdt ten goede te keren, zo luidt het dan, moet men de oorzaak van die deficiëntie nagaan. Het komt er met andere woorden op aan de kwaal terug te voeren naar haar oorzaak, dit wil zeggen naar waar het 'in den beginne' fout is gelopen. Dit alles veronderstelt dus dat er überhaupt een begin, een oorspronkelijke toestand was waartegenover het zinvol is van een afwijking, een deficiëntie te spreken. Een toestand die *in se* goed zit en als norm voor het abnormale kan gelden.

2.

Dit is althans het common sense-idee van wetenschap en oorzakelijkheid. In wetenschap, zo heet het, is het zaak de fenomenen terug te voeren naar hoe het 'in den beginne was', hoe het 'in beginsel is'. En toch luidt het paradigma van moderne wetenschappelijkheid helemaal anders. 'In den beginne was er geen begin'. Die paradoxale formule geeft de conditie aan waarin we vandaag aan wetenschap doen. Het is tevens de conditie waarin we ons bevinden als we iets willen zeggen over geestelijke gezondheid en over de oorzaak van wat daarvan afwijkt. Voor een publiek dat de psychoanalyse niet onbekend is, klinkt dit vast als het intrappen van open deuren. Het is in de 20ste eeuw tot in den treure herhaald: gezondheid is niet de juiste ijkterm om adequaat greep te krijgen op de kwalen die we in de geestelijke gezondheidszorg behandelen. Zeker voor wie zich in zijn therapeutisch werk psychoanalytisch oriënteert, is dit een gemeenplaats. We zijn allemaal neurotisch, alleen moeten sommigen, om zich psychisch staande te houden, daar bovenop nog een individuele neurose construeren, en het is alleen die laatste die we in onze consultatiekamers te behandelen krijgen. 'In den beginne was er geen begin', betekent hier zoveel als: er is geen oorspronkelijke gezonde situatie, van waaruit zich dan een afwijkende, ongezonde situatie kan ontwikkelen. De oorsprong is op zich al ongezond, een trauma, iets dat de listige logica van het onbewuste nodig heeft om er zich door te slaan en zich wijs te maken op en top psychisch gezond te zijn.

3.

Maar ligt de oorzaak van de psychische deficiëntie dan in een trauma? Was 'in den beginne' het trauma? Jawel, 'in den beginne' was het trauma; alleen is de oorzaak van een psychische deficiëntie niet tot dat trauma terug te voeren. Het trauma dat hier in het spel is, is niet iets wat *specifieke* problemen veroorzaakt; het is de naam voor een algehele, inherent problematische conditie. De mens moet zich psychisch – of, zoals het in de psychoanalyse heet, libininaal – zien te redden in een per

definitie ongunstige – exacter, onmogelijke – situatie: het principe van waaruit hij zich tot de werkelijkheid verhoudt – het lustprincipe – staat haaks op de reële situatie waarin hij ter wereld komt en zich tegenover die wereld (inclusief zichzelf) verhoudt. “In den beginne” was alles één en al trauma, maar wie naar de oorzaken van traumatische psychische deficiënties zoekt, heeft aan dit begin niets. Dus ook hier geldt: ‘In den beginne was er geen begin’.

4.

In zekere zin heeft het moderne weten het niet zo begrepen op ‘het begin’, en zelfs niet op ‘oorzaken’, in elk geval niet op een oorspronkelijke, allesbepalende en diepstliggende oorzaak. Denk bijvoorbeeld aan de Newtoniaanse fysica. Die is juist ontstaan door de werkelijkheid niet langer te begrijpen vanuit wat haar heeft veroorzaakt. Uit eerbied voor de godheid die als ‘*causa prima*’ van de werkelijkheid gold; uit ontzag voor Zijn verheven majesteit, hield Newton het voor onmogelijk kennis te hebben van die God, en dus van de Oorzaak die aan de basis van de werkelijkheid ligt. Met hem werd de fysica modern, dit wil zeggen dat ze zich onthield van de pretentie de fenomenen tot hun substantiële oorzaak te kunnen herleiden. Met hem wordt wetenschap modern en dat betekent principieel ‘oppervlakkig’: het houdt zich aan de oppervlakte, aan wat het ziet, registreert en meet. Niet dat het bang is om tussen coïncidenties een oorzakelijk verband te zien, maar het ziet in die oorzaak geen *agens* (geen God, Natuur, Zijn, of Iets Dergelijks).

5.

Newton en de wetenschap na hem ging over de objecten, over de levenloze dingen: datgene wat Descartes de ‘*res extensa*’ noemde: dit grenzeloze en mechanische universum waar ‘dode’ dingen uitsluitend uitwendig op elkaar inwerken. De nieuwe fysica ging niet over die andere wereld, de ‘*res*’ die Descartes als ‘*cogitans*’ betitelde. Voor Descartes had die geen wetenschap nodig, al was het maar omdat de aangehouden

twijfel zelf alle zekerheid over dit 'subject' bracht. De agens van het denken was onmiddellijk bij zichzelf aanwezig. En zo gold ook voor alle andere functies die wij sindsdien aan die agens – aan het subject en het subjectieve – toeschrijven: voelen, willen, wensen, emoties. In cartesiaanse zin is psychologie – een wetenschappelijke logos over het psychische – iets onmogelijks, want volstrekt nutteloos. De psyche is in zichzelf gefundeerde aanwezigheid bij zichzelf.

6.

Algauw ging men ook die laatste – de psyche, de agens – aan wetenschappelijk onderzoek onderwerpen, en derhalve beschouwen alsof het om objectief waarneembare, meetbare 'objecten' ging. De psyche, de agens van waaruit het leven geleefd werd, werd niet gehouden voor een op zichzelf staande substantie. Dat de mens dacht dat hij vanuit een agens of ziel leefde, was niets dan een *neveneffect* dat resulteerde uit een samenspel van objectief te observeren determinanten. Niet dat het bestaan als zodanig van het psychische leven werd ontkend. Dat niet, maar het werd niet langer voor een eigen substantie gehouden. Voortaan werd dit integraal afgeleid uit waarneembare, objectief te meten feitelijkheden. Psychologie werd gedragsleer. De menselijke agens werd benaderd als iets wat integraal uit het menselijk gedrag waar te nemen was. Niet alleen uit zijn direct waarneembaar gedrag, maar ook uit het moeilijker zichtbaar te maken gedrag van zijn hersenfuncties. Wat eeuwenlang 'ziel' had geheten, dit wil zeggen de zelfstandige agens die het menselijk lichaam bezielde, werd als een waanidee, een spook beschouwd: 'a ghost in the machine'.

7.

Men komt daar een heel eind mee weg. Uit het menselijke gedrag, ook uit dat van het brein, is een heleboel af te leiden en het belet ons een beroep te moeten doen op gladde, introspectieve speculaties over de diepten van de menselijke ziel. Het belet ons met andere woorden te moeten vervallen

in de oude pre-moderne schemata die uitgingen van een 'begin', van een 'eerste oorzaak', een agens aan wie eigenschappen moeten worden toeschrijven die onze waarneming te buiten gaan.

8.

Al is ook hier de verleiding groot te denken dat we ook met die benadering toch zoiets als de *agens* doorhebben, dat we als wetenschappers weten waarom iemand zus of zo handelt, dat we zijn gedrag verklaard hebben. Meer nog, dat we zijn hele bewustzijn *à la limite*, zelfs, hét bewustzijn verklaard hebben. Dat we met andere woorden de verklaring zelf verklaard hebben. De verleiding zo te denken is groot, zeker bij het grote publiek die zich aan die wetenschap laaft, maar ook vaak aan de wetenschappers zelf. In dit geval vergeet de wetenschap haar moderne conditie: dat het haar niet gegeven is 'de oorzaak' te kennen van de dingen die ze observeert. Ze is in staat oorzakelijke verbanden te leggen, maar het antwoord op het waarom, een inzicht in de oorzaak die als agens achter de fenomenen zou opereren is een modern weten ten enenmale niet gegeven.

9

Die verleiding wordt nog groter wanneer de bovenstaande benadering – die van de klassieke moderne wetenschappen – onder druk komt te staan omdat zich fenomenen aandienen die haar paradigma's al te zeer tarten. Vooral in onze sector, die van de psy-wereld, is die verleiding reëel. Vele gevallen van psychische deficiëntie verleiden ons tot zo'n interpretatie. Daar lijkt het vaak alsof in de gedragskwaal (die men spontaan geneigd is toe te schrijven aan *neurologische* deficiënties), toch op een of andere manier een stoorzender aan het werk is. Alsof de oppervlakkige oorzakelijkheid door een onbekende factor in de war gestuurd wordt.

10.

Wanneer dit een reden is om aan te nemen dat het psychische leven van de mens niet enkel vanuit het waarneembare gedrag moet worden afgeleid, maar ook en vooral vanuit een dieptedimensie die achter het waarneembare schuilt, dan heb je te maken met 'dieptepsychologie'.

Heel wat psychoanalyse heeft zich op die manier begrepen. Zij meende toegang te hebben tot een oorzakelijke agens die onbewust in het diepe driftleven van de mens huist en die de ultieme determinant was voor het onaangepast, waanzinnig gedrag van de psychische deficiëntie. 'In den beginne was het onbewuste', en het komt erop aan het onbewuste begin terug zijn rol te laten spelen. Hier wordt het onbewuste en/of de drift de nieuwe naam voor wat voordien ziel heette: de bezielende instantie van het menselijke gedrag, de agens van zijn driftmatig bestaan.

11.

Dit soort als dieptepsychologie begrepen psychoanalyse grijpt naast het moderne, per definitie 'oppervlakkige' denken. Het wil het psychisch leven van de mens terugvoeren tot een begin, tot een oorzakelijke agens, en mist daarom het spoor dat de moderne wetenschap heeft uitgezet, met name, dat er 'in het begin geen begin was'. Alleen daarom al is dit soort 'psychoanalyse' suspect en heeft ze weinig uitstaans met het denken en de wetenschap die Freud onder die naam de wereld heeft ingestuurd.

12.

Wie, binnen de moderne conditie, over de mens en zijn psychische stoornissen iets verstandigs wil zeggen, zal zich dus hoe dan ook moeten verlaten op wat empirisch waarneembaar is, op het gedrag, en niet meer op dat spook van de geest waarvan men dacht dat die dit stuurde. Dat spook is een storende idee. Er is niet zoiets dat stuurt. Dat idee is spookidee, een storende gedachte.

13.

Maar – en dit is cruciaal – dat spookachtig iets stoort dan wel op een wijze die meer met de inherente werking van het gedrag te maken heeft dan de gangbare gedragwetenschappen kunnen bevatten. Ergens in de oorzakelijke band tussen stimulus en respons is een storing binnengeslopen die de hele machinerie ontregelt, en blijft ontregelen. Er was al geen 'begin' – een agens, geen 'eerste oorzaak' – waartoe het gedrag terug te voeren zou zijn; nu moeten we stellen dat dit gedrag nog eens op het meest fundamentele niveau door een vreemdsoortige storing wordt ontregeld. Die storing is wat rest van wat ooit geest of ziel heette en nu vaak abusievelijk wordt gerehabiliteerd onder de titel 'mind'.

14

Het is uitgerekend vanuit die storing dat de mens-machine op prikkels reageert en zodoende zijn gedrag vakkundig in de war wordt gestuurd. De eigengereide biologische machinerie die zichzelf voor 'mens' houdt, leeft precies vanuit die spookachtige stoorzender. De psychische deficiëntie die we dagdagelijks te behandelen krijgen confronteren ons met een structurele deficiëntie die inherent is aan het menselijke reactieorganisme. Die polymorfe verdraaiing van de levensfuncties en hun natuurlijke logica, die averrechtse logica die van bij het begin het begin zelf overhoop haalt, die subversie is de 'ziel' van de mens. In de 'zielszieke' die onze kabinetten bezoekt, staan we oog in oog met de 'ziekte' van waaruit de mens überhaupt leeft.

14.

Als de psychoanalyse ergens over gaat, dan is het wel dit: de geest – of we die nu 'ziel', mind, *psyche* of 'het subjectieve' noemen – dat alles ontbeert elke reële grond. De geest is fictie, hij ontbeert substantie en valt dus niet als zodanig waar te nemen. Maar in wat we waarnemen als we iemands 'psychisch' leven onderzoeken, ontwaren we een stoorzender: iets stuurt de determinanten waarnaar we onze waarnemingen ordenen in de war. Die verwarring brengt op ons het spoor van wat ooit 'psyche'

heette. Die leidt ons naar het subversieve punt van waaruit de mens leeft. Daar gaat de psychoanalyse over, over dit punt. Het is die verdraaide logica waarnaar de door dit punt geïnfecteerde menselijke machine luistert, die de psychoanalyse in kaart tracht te brengen, een punt dat per definitie tot 'mind' of 'brain' te herleiden is. Over dat subversieve punt hoort het in elke 'wetenschap van het subject' te gaan. Een man of vrouw helpen die met zichzelf in de knoei zit, die zich dus niet meer als een 'zelf' weet te vinden in de stoornissen van hun gedrag: dit is de taak van een psychoanalyse en van elke psychotherapie die naam waard.

15.

Dat is overigens ook de taak van elke zogeheten gedragstherapie. Ook daarvan kan het doel er niet in gelegen zijn om de mens opnieuw conform te maken aan *common sense* gedragsregels, ook zij moet een mens in staat stellen 'zichzelf' terug te vinden in de gedragsstoornis die hem parten speelt. De therapeut, van welke strekking ook, moet beseffen dat het niet die gedragsstoornis zelf is die voor het subject problematisch is, maar wel dat hij of zij daarin zichzelf is kwijtgeraakt, dat hij of zij zichzelf niet meer herkent in die gedragsstoornis en dat juist daarom dit gedrag zo uitzichtloos verstoord is geraakt.

16.

Een therapie die naam waardig corrigeert niet het gedrag, maar helpt mensen 'zichzelf' in hun gedragsstoornissen terug te vinden. Uiteraard is het vervolgens mogelijk dat die mens zich, vanuit dit herwonnen 'zelf', beter aan de heersende gedragsnormen gaat aanpassen – maar als dusdanig valt dit buiten de inherente doelstellingen van de therapie. Een therapie kan en mag dan ook niet worden afgerekend op de gedragsmatige aanpassing die ze bij de patiënt weet te bewerkstelligen. Het wordt hoogtijd dat dit aan de politiek en de publieke opinie duidelijk wordt gemaakt.

17.

De geestelijk gezondheidszorg moet het probleem dat een mens kwelt niet zozeer oplossen; ze moet hem veeleer dat probleem als zodanig terugschenken, en wel op zo'n manier dat hij in staat is 'zichzelf' in zijn probleem te hervinden. Een mens zijn probleem op zo een wijze terugschenken dat hij of zij zichzelf daarin herkent: vanuit historisch perspectief is dit de ongeziene grootheid waartoe een moderne therapie in staat zou moeten zijn. Wie meer van een therapie vraagt, doet haar zonder meer tekort.

18.

Het komt er dus voor de geestelijke gezondheidszorg niet zozeer op aan om de mens gedragsmatig aangepast te krijgen, als wel om hem de kans te gunnen 'zichzelf' in de subversie van die aanpassing te leren vinden. Wie met zichzelf in de knoei zit, moet ruimte en tijd krijgen om de stoorzender die hij in wezen 'is' op het spoor te komen en om zich te verzoenen met zowel de lichtzinnige geneugten als de tragische anomalieën van die positie.

19.

Dit, en niets anders, is de ethische taak van elke geestelijke gezondheidszorg: een mens vrede leren nemen met de onvrede die hij tegenover de hem voorgespiegelde aanpassingsidealen ervaart. De therapeut die zichzelf positief evalueert omdat hij erin geslaagd is om mensen weer aangepast gedrag te laten vertonen, verwacht ethiek met moralisering.

20.

Dat de huidige beleidsmakers hem inderdaad met harde hand daartoe dwingen, is tekenend voor de moreel beschamende toestand waarin het beleid inzake geestelijke gezondheidszorg terecht is gekomen.